

Національна та громадянська ідентичності в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни

Анотація. У статті аналізується стан національно-громадянської ідентичності в Україні напередодні та в ході російсько-української війни. Виявлено, що тригерами його змін були революції, які відбувалися у нас, й, особливо, російсько-українська війна. Визначено, що саме вона дала поштовх до кардинального зміцнення позицій загальнонаціональної ідентичності й, відповідно, до різкого зменшення показників радянсько-російської ідентичності в українському соціумі. Доведено, що

Юрій Поліщук,
доктор історичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Yurii Polishchuk,
Doctor of Historical Sciences,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0001-5605-9667
pum19581958@gmail.com

війна додала до цього феномену нові складові, які диктувалися небезпекою втрати територіальної цілісності Української держави й обмеження її суверенітету, коли сприйняття маркерів ідентичності з чуттєвої площини переходять у площину практичну. Ними стали – волонтерство, добровольчий рух, національний спротив окупантам й інші прояви громадянської позиції українців. Це відбувалося не лише на територіях підконтрольних уряду України, але й на територіях тимчасово окупованих ворогом. Доведено, що в роки війни відбулися значні зміни у якісних показниках ставлення громадян до символічних цінностей, пов'язаних з державністю України, що є важливою ознакою зміцнення загальнонаціональної ідентичності. Проаналізовано значний масив соціологічних даних, які засвідчили зміни національно-громадянської ідентичності на різних етапах російсько-української війни. Наголошується, що лише на восьмому році російсько-української війни владні інституції виробили стратегію державної політики у сфері утвердження української національно-громадянської ідентичності як складової гарантування національної безпеки України.

Ключові слова: національна та громадянська ідентичності, загальнонаціональна ідентичність, радянсько-російська ідентичність, російсько-українська війна, волонтерство, доброботи, рух опору, громадянська активність.

National and Civil Identity in Ukraine in the Context of the Russian-Ukrainian War: Constants and Changes

Abstract. The article analyzes the state of national and civic identity in Ukraine before and during the Russian-Ukrainian war. It is found that the triggers of its changes were the revolutions that took place in our country and, especially, the Russian-Ukrainian war. It is determined that it was the war that gave impetus to a radical strengthening

of the position of national identity and, accordingly, to a sharp decline in the indicators of Soviet-Russian identity in Ukrainian society. It is proved that the war introduced new components to this phenomenon, which were dictated by the danger of losing the territorial integrity of the Ukrainian state and limiting its sovereignty, when the perception of identity markers moved from the sensual to the practical plane. These included volunteering, the voluntary movement, national resistance to the occupiers, and other manifestations of Ukrainian civic position. This happened not only in the territories controlled by the Ukrainian government, but also in the territories temporarily occupied by the enemy. It is proved that during the war years there were significant changes in the qualitative indicators of citizens' attitudes towards the symbolic values associated with the statehood of Ukraine, which is an important sign of strengthening the national identity. The author analyzes a significant amount of sociological data that demonstrates changes in national and civic identity at different stages of the Russian-Ukrainian war. It is emphasized that only in the eighth year of the Russian-Ukrainian war, the governmental institutions developed a strategy of state policy in the field of strengthening the Ukrainian national and civic identity as a component of ensuring the national security of Ukraine.

Key words: national and civic identity, national identity, Soviet-Russian identity, Russian-Ukrainian war, volunteerism, volunteer battalions, resistance movement, national values, civic activity. national-civic identity, national identity, Soviet-Russian identity, Russian-Ukrainian war, volunteering, battalions of volunteers, resistance movement, civic activism.

Постановка проблеми. Війна Росії проти України почалася навесні 2014 р., коли її війська, скориставшись складною ситуацією в Україні, окупували Автономну Республіку Крим і, порушуючи усі норми міжнародного права, Кремль оголосив територію півострова своєю. Тоді ж російські спецпризначенці і проросійські бойовики, які безпосередньо фінансувалися російським урядом, захопили владу на частині Донбасу. Це дало початок активній гібридній війні Росії проти України. Її метою було перетворити нашу державу у слухняного васала. Але за вісім років зробити цього не вдалося. Тоді Кремль вдався до широкомасштабної збройної агресії, яка супроводжувалася руйнуваннями цивільної інфраструктури, масовими вбивствами мирного населення, злочинами російських окупантів на тимчасово захоплених територіях. Це викликало рішучий опір Збройних сил України і широких народних мас, які консолідувалися для захисту державного суверенітету і територіальної цілісності України та й самого виживання української нації. Важливим чинником цього процесу є питання національно-громадянської ідентичності. Саме вона виступає основою, що об'єднує українське суспільство. Тому, визначаючи головні завдання широкомасштабного вторгнення в Україну, Путін акцентував увагу на "денацифікації" українців, розмивання їхньої самосвідомості. Відштовхуючись від цього, відомий американський історик Тімоті Снайдер написав: "Ця війна базується на принципі, що вас (українців – *Авт.*) не існує" [*Рашисти не приховують наміру ...*, 2023]. Ще більш відверто щодо російсько-української війни висловилася Марта Голдер. Вона вважає, що "основною метою російської війни... є викорінення усіх слідів української ідентичності", а головним інструментом

цього є "знищення самобутньої культури та спадщини України" [Голдер, 2024]. В. Портников теж вважає, що війна, яку веде Росія проти України, "заради ідентичності, а не задля перемоги над кимось" [Портников, 2022].

Російсько-українська війна та рефлексії на неї західних і вітчизняних аналітиків ставлять перед науковцями низку завдань щодо вивчення змін національно-громадянської ідентичності в Україні. Необхідність дослідження цієї проблеми пов'язана як з важливими науковими, так і практичними завданнями. З одного боку, осмислення змін у феномені національно-громадянської ідентичності, що відбулися під впливом російсько-української війни, дає можливість краще зрозуміти сучасний стан українського соціуму, з іншого – визначити необхідні кроки владних інституцій, громадянського суспільства щодо подальшого зміцнення позицій загальнонаціональної громадянської ідентичності в державі як складової національної безпеки.

Дослідженість проблеми і завдання статті. Потрібно зазначити, що на проблеми ідентичності українців в умовах російсько-української війни науковці, аналітики уже звертали увагу. Зокрема, вплив Революції гідності, як прелюдії до російсько-української війни, на зміну ієрархії ідентитетів в українському соціумі аналізував Френсіс Фукуяма [Фукуяма, 2020], прояви національно-громадянської позиції українців у перший рік широкомасштабного російського наступу описали Люк Гардінг [Гардінг, 2023] і С. Плохій [Плохій, 2023], місце української ідентичності у планах Путіна аналізували Марта Голдер [Голдер, 2024] і Тімоті Снайдер [*Рашисти не приховують наміру ...*, 2023]. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, досліджуючи особливості російської гібридної війни, показали місце, яке відводиться в ній проблематиці української ідентичності [Горбулін, 2017]. Ці самі проблеми аналізував М. Степико [Степико, 2017]. Авторський колектив на чолі з В. Котигоренком досліджував вплив російсько-української війни на взаємодію національно-громадянського й етнічного в розвитку ідентичності української нації [Котигоренко, 2023]. Т. Бевз аналізувала дії владних інституцій України, органів місцевого самоврядування щодо зміцнення позицій національної та громадянської ідентичності в умовах війни [Бевз, 2023]. Зверталися до різних аспектів цієї проблеми й інші дослідники. Але вплив російсько-української війни на національну та громадянську ідентичність громадян України ще вивчений недостатньо. У дослідженні ми послуговувалися даними доступних соціологічних досліджень за різні часи цієї війни, наявними аналітичними матеріалами, спогадами учасників російсько-української війни, науковими розвідками, що тією чи іншою мірою торкалися проблеми нашої теми.

Мета дослідження. Проаналізувати вплив російсько-української війни на національну та громадянську ідентичність українців на різних її етапах. Визначити зміни у ставленні громадян до символічних цінностей, пов'язаних з державністю України. Виявити нові маркери національної та громадянської ідентичності, що проявилися в умовах загрози втрати Україною своєї незалежності, територіальної цілісності.

Виклад основного матеріалу. Головними маркерами національної та громадянської ідентичності є ставлення мешканців до своєї нації, держави, державних символів, героїв, знаменних дат, якими вшановуються визначні події й особи в історії України, української мови і народних традицій, що сприяє усвідомленню громадянами свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством. Саме на ці ідентитети орієнтується особистість, визначаючи своє місце у політичному, соціальному, культурному просторі.

Варто зазначити, що процес формування національної та громадянської ідентичності в Україні був складним і тривалим. У процесі її становлення науковці, експерти виділяють декілька етапів, де поворотними моментами були революції та війна. Останніми подіями, які в черговий раз спонукали до змін національної та громадянської ідентичності в Україні, стали Революція гідності й, особливо, війна, яку у 2014 р. розв'язала Росія проти України. Їхнім результатом стало стрімке піднесення громадянської самосвідомості мешканців України, яке науковці Інституту соціології НАН України назвали "другою громадянською консолідацією" населення [*Соціологічне дослідження ...*, 2023]. Уже в середині 2014 р. 64,4% мешканців вважали себе насамперед громадянами України (у 2012 р. – 48,4%). Переважання української громадянської ідентичності над проросійською чи неорадянською поширилося практично на всю Україну [*Показники національно-громадянської ...*, 2022].

Практичним проявом зростання загальнонаціональної громадянської ідентичності та ослаблення радянсько-російської в Україні стали президентські вибори 2014 р., які показали, що усі проросійські кандидати (С. Тігіпко, М. Добкін, В. Рабинович, П. Симоненко та ін.) набрали менше 14%, а П. Порошенко, який ішов на вибори з демократичною, проукраїнською програмою, переміг в усіх регіонах, в яких вони проводилися [*Як в Україні проходили ...*, 2018]. Ці результати засвідчили, що громадянська самосвідомість пробудилася навіть у тих, хто не був носієм української етнічної ідентичності. Вони, не відмовляючись від російської етнічної ідентичності, мови, культури, проголосували за "проукраїнського кандидата", продемонстрували свою ідентифікацію з Україною, українською політичною нацією. На думку українського соціального психолога П. Горностая, у цей час "високого рівня досягає громадянський націоналізм, а етнічний перестає бути визначальною ідеологією навіть у його апологетів" [Горностає, 2015, с. 105]. Водночас, війна привнесла у цей феномен нові складові, що диктувалися небезпекою втрати територіальної цілісності Української держави й обмеження її суверенітету. Ними стали – волонтерство, добровольчий рух та національний спротив окупантам. Активізація першого припадає на час Революції гідності та початок війни на Донбасі. У надзвичайно складний період рух став основою розбудови громадянського суспільства, створив дієву структуру громадських організацій, груп людей, готових взяти на себе розв'язання нагальних проблем держави. Уже у 2014 р. 23% українців мали досвід волонтерства. Основними напрямками

діяльності волонтерів стали: допомога українській армії та пораненим – 70% волонтерів; допомога людям похилого віку, інвалідам, дітям – 38%; прибирання дворів, вулиць після російських обстрілів – 28%; допомога учасникам Майдану, бойових дій – 25%; допомога внутрішньо переміщеним особам із Криму, із зони АТО – 23%; допомога бездомним тваринам – 12% [Волонтерський рух ..., 2014].

На те, яку роль відігравали волонтери у захисті України, вказують слова захисника донецького аеропорту Дмитра: "Ми трималися на одних волонтерах... Вони везли їжу, одяг, взуття, тепловізори, приціли та інше спорядження. Все це нам передавали від простих українців. Держава, крім автоматів і патронів, нічого не давала..." [Матяж, 2017]. І таких прикладів було безліч, адже волонтерський рух уже в перший рік російсько-української війни став помітним явищем. Це засвідчили результати загальнонаціонального опитування, проведеного компанією GfK Ukraine (62% українців визнали роль волонтерів у політичних змінах 2014 р., 85% вважали, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру, 81% бачили його обов'язковою складовою громадянського суспільства) [Горелов та Корнієвський, 2015, с. 15].

Крім прямого волонтерства, з'явилися й інші прояви громадянської позиції українців. Зокрема, 32,5% українців переказували кошти на рахунки ЗСУ, 23% передавали кошти, речі та продукти військовим підрозділам чи внутрішньо переміщеним особам, 9% громадян брали участь у магазинних акціях, 7% допомагали внутрішньо переміщеним особам речами та грошима, 3% безпосередньо збирали кошти, ліки, речі і доставляли їх у зону бойових дій [Козачук, 2016, с. 54]. Такі масштаби громадянської допомоги дозволили громадському діячу М. Матяжу стверджувати, що "саме завдяки волонтерам у 2014 р. країна зберегла свій суверенітет, зупинила російську агресію на Сході та відновила боездатну армію" [Матяж, 2017].

Іншою важливою складовою громадянської свідомості українців став добровольчий рух. Напередодні російського нападу у 2014 р. військовий потенціал ЗСУ був суттєво ослаблений руйнівною політикою В. Януковича та його оточення, тому чинити опір агресору і сепаратистам могли лише окремі підрозділи. Саме у таких реаліях постав добровольчий рух. Першими на захист територіальної цілісності країни у зону бойових дій на Сході вирушили добровольці з Євромайдану. О. Турчинов згодом згадував: "У цій ситуації я не мав іншого шляху, окрім як звернутися до патріотів із закликом формувати добровольчі батальйони. Для них не було жодних обмежень: умієш – не вмієш, взяв автомат і йди воювати. Саме патріоти тоді врятували ситуацію... Я вважаю, що добровольчі батальйони виконали свою історичну місію..., дали нам час на відновлення армії" [Клочко, 2023]. Забезпечення цих формувань у 2014 р. переважно здійснювалося за рахунок ресурсів місцевих органів влади, органів самоврядування та волонтерів. Тобто, формування та функціонування добробатів є яскравим прикладом єднання громадянського суспільства та його зрілості. Саме це стало тим фактором, який не врахував Кремль, плануючи агресію проти України.

Менше вивченою є спроможність і бажання протистояти російським окупантам мешканців окупованих територій Донбасу і Криму. Проте уже у 2014 р. тут почали створюватися окремі партизанські загони, підпільні групи [Коропатнік та ін., 2023, с. 3]. Але масового характеру цей рух до 2022 р. не набув.

Революція гідності, російська агресія вплинули і на ставлення громадян до класичних маркерів загальнонаціональної громадянської ідентичності. Проте ці зміни мали свої особливості. Якщо в кількісних параметрах вони не були суттєвими, то в якісних були значними. Так, за майже за два роки російсько-української війни кількість громадян, які передусім пов'язували себе з Україною, зросла порівняно з 2006 р. майже на 10% (з 31,3% до 40,1). Фактично не змінився показник сприйняття України як своєї Батьківщини (у 2007 р. 92,6% громадян позитивно відповіли на це питання, а в 2015 р. – 93,3%). Мало змінилися й показники рівня патріотизму громадян (у грудні 2015 р. патріотами України себе вважали 74,1%, у 2005 р. – 74,8%) [*Ідентичність громадян України ...*, 2016]. Водночас, значні зміни відбулися у ставленні опитаних до українського громадянства. На нашу думку, вони були пов'язані з емоціями, які викликала російсько-українська війна. Так, наприкінці 2015 р., порівняно з 2005 р., на 12% зросла частка тих мешканців України, які пишалися українським громадянством. До чеснот українців вони зачислили: національний характер, здатність боротися за свою державу і свої права (68%), Збройні сили країни (57%) [*Ідентичність громадян України ...*, 2016].

Стійкість суспільства виявилася й у ставленні громадян до символічних цінностей, пов'язаних з її державністю. Опитування, проведене Центром Разумкова у грудні 2015 р., показало, що переважна більшість громадян України пишалася або позитивно ставилася до атрибутів незалежної Української держави, що не надто відрізнялося від показників 2013 р., але між ними була суттєва різниця. Вона полягала у рівні ставлення респондентів до них. Якщо у 2013 р. українською мовою як державною пишалися 31,2% українців, то у 2015 р. – 48,7%, Державним прапором України, відповідно, 29,2% і 47,9%, Державним гербом України – 27,3% і 46%, гривнею – 18,8% і 34,2% [*Ідентичність громадян України ...*, 2016]. На нашу думку, ці якісні зміни були викликані російсько-українською війною, яка сприяла зростанню емоційного сприйняття цих символів.

Водночас, російська агресія хоч і зменшила прихильність громадян України до країни-агресорки, до пропагованої нею "східнослов'янської" ідентичності, але не знищила її. Це зафіксувало проведене у березні 2015 р. опитування КМІС, в якому на питання "з ким Україні слід підтримувати тісніші взаємини?" 47% відповіли, що з Євросоюзом, 13% – з Росією, а 34% висловилися за "однаково тісні" взаємини з обома партнерами [*The Ukrainian People ...*, 2015]. На думку М. Панчука і М. Рябчука, "бажання підтримувати „однаково тісні“ взаємини і з країною-агресором, і з країнами-союзницями є ... компромісною реакцією на об'єктивну неможливість в умовах війни інтегруватись у східному напрямі і

водночас – суб'єктивною нездатністю прийняти інтеграцію західну, несумісну з самою суттю „східнослов'янської” ідентичності, її підставових міфологем та ціннісних орієнтацій” [Панчук та Рябчук, 2016, с. 219].

Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 р. привела до глибинних трансформацій масової свідомості українців. Вони починають усвідомлювати себе не лише людьми, які здатні чинити опір зовнішньому вторгненню, але й як спільноту, яка переосмислює сама себе, свою колективну ідентичність. Розпочинається третій етап громадянської мобілізації в Україні, за якої інші варіанти територіальної або політичної ідентичності фактично залишилися на маргінесі. На думку О. Резніка, відбулися "соціетальні зрушення у колективній ідентичності українців... Вони стали доказом зламу традиційного сприйняття себе як знедоленого населення, доля якого не залежить від них самих" [Резнік, 2022].

2023 – початок 2024 р. були надзвичайно складними для нашої країни. Розтиражований владою та ЗМІ наступ ЗСУ не вдався. Ворог не лише зупинив його і закріпився на захоплених територіях, а й почав сам атакувати наші позиції, що призвело до людських і матеріальних втрат у наших частинах. Наші союзники зменшили військову допомогу, а з деяких видів озброєння взагалі її припинили. Україну намагалися розхитувати питанням про легітимність президента, набув чинності закон про мобілізацію тощо. Це негативно відбилось на морально-психологічному стані не лише у військовому середовищі, а й суспільства загалом. Як наслідок, після травня 2023 р. вітчизняні соціологи фіксують поступове зростання частки тих громадян України, хто був готовий до територіальних поступок агресору. Так, до кінця 2023 р. готовність до поступок зросла до 19%, у лютому 2024 р. – до 26%, у травні–червні 2024 р. – до 32%. Все ж, станом на травень 2024 р. більшість українців (55%) виступали проти будь-яких територіальних поступок. При цьому в усіх регіонах України, включаючи Південь і Схід, більше було тих, хто не сприймав жодних поступок, ніж тих, хто їх підтримував. Це свідчить про те, що попри усі складнощі більшість населення України не бажає "миру за всяку ціну" і є свідомою цілісності Української держави в кордонах 1991 р. [Грушецький, 2024].

В умовах широкомасштабного наступу російських військ в Україні активізувався волонтерський рух, а замість добробутів, свідомі громадяни пішли у підрозділи сил територіальної оборони, які надавали можливість захистити власний дім, відстояти територіальну цілісність країни, зберегти її державність і незалежність. Прикладом такого прагнення є активізація повернення українців з-за кордону. За інформацією Держприкордонслужби України лише за перші дванадцять діб ворожого наступу в Україну повернулося 167 тис. наших співвітчизників (близько 80% – чоловіки). Багато з них стали на захист Батьківщини [Від початку нападу ..., 2022]. Серед тих, хто не був задіяний у підрозділах ЗСУ чи територіальної оборони, активізувався волонтерський рух, надання грошової допомоги на потреби військових підрозділів. Взагалі ж, за даними Управління стратегічних комунікацій Апарату Головнокомандувача

ЗСУ, з початку широкомасштабного вторгнення – до листопада 2023 р. українці зібрали і передали на потреби ЗСУ більше 100 млрд гривень [Шевчук, 2023]. На масштаб волонтерського руху вказують результати соціологічного опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова у серпні 2024 р. Воно зафіксувало, що 71% українців з початку повномасштабного вторгнення долучався до волонтерської допомоги армії, внутрішньо переміщеним особам або людям, які постраждали від війни, 34% допомагали фінансово, 15% – надавали посильну фізичну допомогу і ще 22% допомагали і фізично, і грошима. Примітно, що частка тих, хто допомагав грошима, приблизно однакова серед людей різних вікових категорій [*День Незалежності ...*, 2024].

У цей складний час з'явилися й інші види громадянської активності, які насамперед виявлялися в регіонах, що були в зоні бойових дій чи активних обстрілів. Зокрема, взаємодія і взаємодопомога мешканців у місцях проживання. Співмешканці створювали прибудинкові групи охорони, робили переключки мешканців будинків, під'їздів після обстрілів. Усі ділилися продуктами харчування, медикаментами, вночі чергували у під'їздах. В умовах появи масового потоку біженців із зони бойових дій значного поширення набула допомога, яку надавали їм місцеві мешканці. Взаємна підтримка, відчуття солідарності стали ключовими для цементування загальнонаціональної громадянської ідентичності.

Вплив російсько-української війни на національну та громадянську ідентичність також виявився у зростанні ролі інформаційно-комунікативних технологій у формуванні україноцентричних наративів в українському соціумі й, відповідно, у зміцненні позицій національно-громадянської ідентичності. У боротьбу з російською інформаційною агресією "через відеохостинги та хмарні меседжери включилося багато українських громадян, відстоюючи право Української держави на існування, формуючи інформаційний простір, зрозумілий і комфортний для патріотів держави" [Котигоренко, 2023, с. 535]. Як результат, саме соціальні мережі стали важливим джерелом інформації про події на фронті, про ситуацію в країні.

Особливою сторінкою змін громадянської свідомості українців став рух опору на тимчасово окупованих територіях. Прикладом цього може бути Сумщина. Коли розпочалася російська агресія, на її території майже не було регулярних частин ЗСУ і місцеві мешканці стихійно об'єднувалися у загони, які зупиняли механізовані російські колони, знищували російську техніку, вбивали окупантів. З перших же днів російської агресії партизани активно діяли і на Харківщині [Назарова, 2022]. Це значно ускладнило просування ворога і дозволило підтягнути регулярні частини й очистити територію цих областей від окупантів.

Рух національного спротиву почав діяти і на інших окупованих територіях. За словами голови Українського центру безпеки і співпраці С. Кузана, "все починалося з сотень. Тепер це тисячі людей у кожній області, які виконують

абсолютно різний спектр дій, починаючи від інформування наших сил оборони про переміщення ворожої техніки, особового складу противника, ...підривів залізниць, складів... і закінчуючи розклейкою листівок, інформаційною кампанією для деморалізації ворога". Особливо активним рух опору був у Херсонській, Запорізькій областях, у Криму, що було не очікувано як для окупантів, так і деяких західних експертів, які вважали, що російськомовне населення цих регіонів буде пасивним і не чинитиме спротиву [Назарова, 2022]. Саме тут діють найактивніші підпільні організації "Жовта стрічка" і "Зла Мавка". Остання виникла навесні 2023 р. у Мелітополі й об'єднує національно свідомих, активних жінок, які чинять ненасильницький опір ворогу (розповсюджують патріотичні листівки, роблять проукраїнські написи у людних місцях, "поставляють отруєні" алкоголь і їжу окупантам тощо). Найбільше представниць цієї організації у Криму [Швець, 2023].

Значення руху спротиву надзвичайно велике як для ЗСУ, так і для підтримки проукраїнської позиції мешканців окупованих територій. На думку С. Кузана, він сприяє підтримці пасивного опору більшості мешканців, які не сприймають окупаційний режим. Фактичним прикладом такого пасивного опору є боротьба батьків на окупованих територіях за збереження їхніми дітьми своєї національної ідентичності. Загарбники навесні 2023 р. оголосили на окупованій частині Запоріжжя, що з 1 вересня вивчення української мови для школярів не є обов'язковим, і батькам запропонували обрати, яку мову їхні діти вивчатимуть як рідну – російську чи українську. Для того, щоб отримати потрібний результат, окупанти провели з батьками активну "роз'яснювальну роботу". Попри це 46% батьків написали заяви про вивчення їхніми дітьми української мови [46% школярів ..., 2023].

Відкрита російська агресія значно вплинули на ставлення громадян України до головних маркерів національно-громадянської ідентичності. Ці зміни зафіксувало проведене КМІС у липні 2022 р. опитування. Його результати засвідчили, що 85% населення України перш за все вважали себе громадянами своєї країни. Не було зафіксовано великої різниці у показниках різних соціальних категорій населення (регіональних, лінгво-етнічних, вікових, гендерних). Якщо на Заході 85,6% населення вважали себе перш за все громадянами України, то на Півдні – 86,3%; якщо серед українськомовних українців – 86%, то серед російськомовних росіян – 77,7%; якщо серед населення віком від 18 до 27 рр. – 81,7%, то серед мешканців віком 70 і більше – 78,1%; якщо серед жінок цей показник становив 85,3%, то серед чоловіків – 83,7% [Показники національно-громадянської ..., 2022].

Важливим маркером зміцнення позицій загальнонаціональної громадянської ідентичності стала належність громадян до української культурної традиції та їхній відхід від російської і, тим більше, радянської. Потрібно зазначити, що ще радянська влада активно працювала над розколом України, протиставляючи мешканців одних регіонів іншим. Процес подолання цих радянських наративів розпочався ще після відновлення незалежності України,

але відбувався він повільно через внутрішню протидію "п'ятої колони" та активний тиск російської пропаганди. Як наслідок, навіть у 2006 р. мешканці Сходу і Півдня України вважали себе ближчими за характером, звичаями, традиціями, культурою до росіян, ніж до галичан. Лише після Революції гідності і з початком російсько-української війни зближення мешканців різних регіонів значно прискорилося. Ці зміни засвідчили результати соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у травні 2023 р. Якщо порівняти його результати з показниками 2006 р., то фіксується зростання ментальної, культурної близькості Сходу і Півдня із західними регіонами країни. Так, оцінка близькості з Галичиною на Сході зросла з 4,7 до 6,2 бала, на Півдні – з 4,3 до 6,7 бала.

Про зміцнення загальнонаціональної громадянської ідентичності, єдності українського суспільства після відкритої російської агресії також свідчить зниження рівня культурної близькості громадян України з росіянами (з 6,8 бала у 2006 р. до 1,4 бала у 2023 р.). Ця тенденція характерна не лише для етнічних українців, а й для етнічних росіян – громадян України. Так, самооцінка етнічними росіянами рівня культурної близькості з мешканцями Росії опустилася з 8,6 бала у 2006 р. до 3,1 бала у 2023 р. (хоча вона залишається вищою, ніж серед етнічних українців – 1,3 бала) [*Ідентичність громадян України ...*, 2023]. В. Портников влучно підмітив, що ця війна "робить навіть етнічних росіян на території України українцями" [Портников, 2022].

Під впливом російської агресії змінилися й критерії визначення національності. Якщо у 2017 р. 68% респондентів заявляли, що успадкували національність від батьків, то у 2022 р. таких було 48%. Водночас зросла кількість тих, хто вибрав національність за країною, де мешкають (від 24% до 36%), або за ставленням до неї (від 3% до 7%). Тобто, люди стали частіше називати себе українцями тому, що живуть в Україні, без огляду на походження, і переносять цю громадянську ідентичність на категорію національності [*Нарешті майже всі стали українцями ...*, 2023].

Очевидним результатом російсько-української війни є також руйнування радянської ідентичності. Так, у червні 2024 р. 78% громадян України не хотіли відновлення СРСР, а 9% хотіли (у 2017 р. таких, відповідно, було 63% і 21%). Не було зафіксовано великої різниці у показниках різних регіонів чи вікових груп країни. Якщо на Заході 93% громадян не хотіли повернення до СРСР, на Півдні – 76%, у Центрі – 74%, то на Сході – 67%. Не хотіли відновлення радянських порядків 71% представників старшої (50 і більше років) вікової групи і 84% молодшої (до 50 років) [*Ідентичність громадян України ...*, 2024].

До певної міри маркером радянськості є ставлення до "радянських свят", які активно відзначали у Росії – 1 Травня (День труда) і 9 Травня (День победы). Проведене у лютому 2024 р. КМІС опитування показало, що День перемоги вважають важливим святом 11% українців (у 2021 р. – 30%, а у 2023 р. – 13%), День праці – 4% (у 2021 р. – 12%, у 2023 р. – 5%) [*Ставлення українців ...*, 2024].

Також змінилося ставлення громадян України до історичних постатей, які є носіями українських цінностей – І. Мазепа, С. Петлюра, С. Бандера. Втім,

найбільш вражаючою є зміна ставлення до воїнів УПА. Якщо у 2010–2013 рр. позитивно до них ставилося 20–30% українців, у 2014–2021 рр. – 41–47%, то в квітні 2022 р. – 80%. Можна погодитися з Д. Судином, що це не стільки миттєва зміна ставлення до самих повстанців, скільки зміна особистих критеріїв оцінки цих людей [Судин, 2022].

Як уже наголошувалося, важливим маркером національно-громадянської ідентичності є ставлення до своєї Батьківщини. За результатами соціологічного опитування, проведеного у серпні 2023 р. соціологічною групою "Рейтинг", 74% респондентів відчували гордість за Україну, 43% – сум. Це основні емоції українців, пов'язані з нашою державою. Значно менше було тих, хто відчував страх – 17%, гнів – 13%, радість – 10%, сором – 7% [Соціологічне дослідження до Дня Незалежності ..., 2023]. Але постійні обстріли ворогом території України, затягування війни, збої у постачанні населенню електроенергії дещо змінили ці показники. Проведене цією ж групою у лютому 2024 р. опитування засвідчило, що гордість при думці про Україну відчувало 56% респондентів, сум – 39%, а страх – 21% [Українці частіше відчують ..., 2024]. На нашу думку, це не означає послаблення національно-громадянської свідомості українців, а свідчить про їхню втому від війни. І навіть у цих умовах в українському соціумі усе ще домінує позитивне і стимулююче почуття гордості за свою Батьківщину.

Відповідно, змінилося й ставлення громадян до незалежності України. Якщо у 2020 р., за даними КМІС, частка тих, хто вважав День Незалежності найбільш важливим святом, становила 19%, то влітку 2023 р. таких було 63% [Динаміка ставлення ..., 2023], а в 2024 р. – 64% [Ставлення українців ..., 2024].

Важливим показником стійкості українського громадянського суспільства є бачення громадянами свого майбутнього і пов'язування чи не пов'язування його з Україною. За даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва у червні 2023 р., 89% опитаних планували будувати своє життя в Україні. Такий показник характерний для усіх регіонів нашої країни (від 93% на Сході до 82% на Заході). Планують залишити Україну лише 4,4% респондентів [Аналітичний звіт ..., 2023]. Потрібно зазначити, що випробування, які довелося пережити українцям у другій половині 2023 – першій половині 2024 рр., не надто вплинули на це рішення. Проведене у серпні 2024 р. цим же Фондом загальнонаціональне опитування показало, що 86% респондентів пов'язують своє майбутнє з Україною. Таке бажання превалює серед людей з різним рівнем достатку і в усіх вікових групах. Утім, з віком налаштованість залишатися в Україні зростає [День Незалежності ..., 2024].

Як відомо, війна вигнала за межі України більше п'яти мільйонів її мешканців (переважно жінки і діти). Але навіть там переважна більшість з них зберігає свою українську громадянську ідентичність і пов'язує своє майбутнє з Україною. Це яскраво продемонстрували результати дослідження ООН, яке показало, що 76% опитаних українських біженців планують повернутися в Україну [76% українських біженців ..., 2023]. Головними мотивами цього є

зв'язки з родинами в Україні, любов до Батьківщини та надія на успішний її розвиток [*Близько двох третин ...*, 2023].

Під впливом широкомасштабної агресії значні зміни відбулися у мовному питанні, яке є одним із головних маркерів загальнонаціональної громадянської ідентичності. Їх зафіксувало опитування, проведене КМІС у грудні 2022 р. Найважливішою з них є збільшення частки респондентів, які говорять у повсякденному житті переважно українською мовою, та відповідне зменшення частки російськомовних (41% респондентів сказали, що спілкуються тільки українською мовою, ще 17% – "у більшості ситуацій" українською, натомість тільки російською говорять 6%, а переважно російською – 9% (ще 24% сказали, що вживають обидві мови "рівною мірою"). Порівняно з 2017 р. частка повних і переважних українськомовних збільшилася на 8%, а частка російськомовних зменшилася на 11%. Навіть на Сході та Півдні українськомовних не менше, ніж російськомовних (29% проти 27%). Значно зріс в очах суспільства статус української мови і, відповідно, знизився статус російської. Наприкінці 2022 р. 80% респондентів вважали, що "українська мова має бути основною в усіх сферах спілкування", а за двомовність – 15% (у 2017 р., відповідно, 60% і 33%). Різко збільшилася частка людей, які вважали російську мову взагалі неважливою: нині їх 58%, тоді як у 2014 р. було 9%. Прикметно, що так вважають навіть 46% мешканців Півдня та Сходу й 35% людей, які самі спілкуються переважно російською, але, вочевидь, не вважають це причиною не підтримувати звуження її суспільного обігу [*Нарешті майже всі стали українцями ...*, 2023].

Певним випробуванням національно-громадянської ідентичності може стати мобілізація громадян до ЗСУ на третьому році широкомасштабної агресії Росії. За допомогою загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва у березні 2024 р., соціологи намагалися через респондентів з'ясувати ставлення їхнього дорослого оточення до мобілізації. 10% опитаних зазначили, що їхнє оточення готове до мобілізації, 25% – що їхні знайомі уникатимуть мобілізації, 47% повідомили, що деякі зі знайомих готові бути мобілізованими, а деякі – ні, 18% не відповіли на це питання. На думку соціологів, це посередній рівень готовності до мобілізації [*Соціально-політичні орієнтації ...*, 2024]. Такі показники, на нашу думку, не свідчать про послаблення національно-громадянської ідентичності українців, адже більше третини дорослого населення нашої держави готові до мобілізації. А досить високий відсоток тих, хто не готовий, пояснюється як втомою суспільства від війни, так і незнанням громадянами того, як мобілізація буде проходити, що їх чекає після неї, а також цілком зрозумілим страхом смерті. Для того, щоб зменшити кількість не готових, потрібно розгорнути із суспільством відкриту, чесну і пряму розмову як про саму мобілізацію, так і про те, для чого вона необхідна, а не ту, що веде "єдиний марафон", якому більшість громадян нашої держави не довіряє.

Відкрита агресія Росії значно вплинула на ставлення громадян до символічних цінностей, пов'язаних з українською державністю. Якщо у грудні

2015 р. Державним прапором України пишалися 47,9% і ще 43,2% позитивно ставилися до нього, то в травні 2023 р., відповідно, 74,9% і 22,7%. Тобто, значно змінився рівень ставлення до цього державного символу. Схожі тенденції були зафіксовані і щодо інших державних символів. Так, Державним гербом України у травні 2023 р. пишалися 74,4% і 23,4% позитивно ставилися до нього, Гімном України – відповідно, 68,9% і 23,4%, українською мовою як державною – відповідно, 74,4% і 23,5%, українською гривнею – відповідно, 57,4% і 35,6% [*Ідентичність громадян України ...*, 2024].

Потрібно зазначити, що на третій рік активної війни, коли дещо спало емоційне сприйняття російської агресії і почала накопичуватися втома від війни, посилена постійними тривогами, ударами ракет і "шахедів", відключеннями електроенергії, відбулися певні зміни у ставленні громадян до державних символів. Це зафіксувало опитування, проведене Центром Разумкова у червні 2024 р. Зокрема, зменшився відсоток громадян, які пишалися ними, і на такий саме відсоток збільшилися показники тих, хто позитивно ставився до них. Тобто, середній сумарний показник тих, хто пишався державними символами України, і тих, хто позитивно ставився до них, мало змінився (якщо у травні 2023 р. він був 95,7%, то в червні 2024 р. – 94%) [*Ідентичність громадян України ...*, 2024]. На нашу думку, це свідчить про те, що українці, незважаючи на усі випробування, що випали на їхню долю, згуртувалися навколо державних символів, які перестали бути для них простою формальністю.

Потрібно зазначити, що війна більш рельєфно визначила ті компоненти національної свідомості, громадянської активності, що потребують подальшого розвитку, за сприяння та участі державних установ і суспільних інституцій. Для розв'язання наявних проблем 1 січня 2023 р. набув чинності Закон України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності", який визначив мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у цій сфері як складової гарантування національної безпеки України, забезпечення участі громадян України, закордонних українців, громадських об'єднань та інших інституцій громадянського суспільства у її реалізації, визначив повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цій сфері [Про основні засади ..., 2022]. Для реалізації положень Закону 15 грудня 2023 р. Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. і затвердив операційний план заходів її реалізації у 2023 – 2025 рр. [Про схвалення Стратегії ..., 2023].

У цих документах зафіксовані ті зміни, що відбулися у царині національної та громадянської ідентичності українців під впливом російсько-української війни, й акцентується увага на їхній єдності в розмаїтті, на необхідності участі громадськості в налагодженні міжкультурного діалогу та застосування ефективних підходів до розв'язання конфліктів як усередині громад, так і поза ними, окреслено шляхи зміцнення демократичних цінностей, консолідації

українського суспільства як невід'ємних компонентів української національно-громадянської ідентичності.

18 квітня 2023 р. Кабінет Міністрів України затвердив Типове положення про координаційну раду з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності при місцевих органах виконавчої влади, органів місцевого самоврядування [Бевз, 2023]. Фактично це поклало початок реалізації Закону і Стратегії. З часу ухвалення цих документів пройшло не так багато часу, щоб оцінити їхню ефективність.

Отже, доходимо **висновку**, що екзистенційна загроза, якою стала розв'язана Росією війна, ще раз підтвердила, що в Україні була, є і буде потужна українська нація, яка об'єднала переважну більшість етнічних українців, білорусів, євреїв, кримських татар, молдаван, поляків, румунів, руських, угорців, громадян інших національностей, які мешкають на її території. Водночас, вона зробила неоціненний внесок у становлення української самосвідомості, ототожнивши поняття "Росія" і "війна", "Росія" і "ворог". Адже процеси національного самоусвідомлення та ідентифікація з Батьківщиною для багатьох українців значно пришвидшилися. Це привело до кардинальних змін у площині національної та громадянської ідентичності, які є чи не головним чинником самоорганізації індивідів, об'єднаних належністю до однієї держави як сукупності "ми", що поділяють єдину систему смислів, переконань, уявлень про свою державу, свою країну, своє майбутнє, себе як члена єдиної спільноти, і "вони" – ті, що напали на нас і прагнуть знищити не лише нашу державу, а й саму згадку про Україну.

Це засвідчили останні соціологічні опитування, які показують, що в Україні відбулися зміни у різних аспектах національної та громадянської ідентичності її мешканців. Зокрема, як і раніше, переважна більшість з них сприймає Україну своєю Батьківщиною, а також зросла частка тих, хто пишається своїм українським громадянством. Відбулися зміни у якісних показниках ставлення громадян до символічних цінностей, пов'язаних з державністю України. Особливо відчутними вони були щодо її Державного прапора та гімну. Українці фактично позбулися "радянських родимих плям". Таким чином, війна остаточно перервала дифузю ідентичностей, яка століттями відбувалася на просторах колишньої імперії, і перетворила її на кристалізацію, а відтак і справжню битву ідентичностей. Саме цивілізаційна прірва між російською та українською ідентичностями стала головним полем битви цієї війни. Але є й інші результати. Зокрема, поряд із класичними маркерами національної та громадянської ідентичності з'явилися й нові, пов'язані із загрозою втрати Україною своєї незалежності, територіальної цілісності (активна допомога громадян ЗСУ, волонтерство, добробати). Сформувалася чітка тенденція до згуртування та консолідації українського соціуму, у суспільстві практично зникли регіональні відмінності, які раніше часто породжували конфлікти, звелися до мінімуму показники радянсько-російської громадянської ідентичності, соціальні мережі стали важливим чинником зміцнення позицій національно-громадянської ідентичності українців.

Перспективи подальших досліджень наукової проблеми. Подальшої розробки вимагає дослідження проявів національної та громадянської ідентичностей, пов'язаних з бажанням українців захищати свою Батьківщину, її незалежність, територіальну цілісність (волонтерство, добробати, ставлення до мобілізації). Необхідне вивчення впливу соціальних мереж на зміцнення національної та громадянської ідентичності українців. Варто звернути увагу на дослідження стану національно-громадянської ідентичності українців на тимчасово окупованих територіях і впливу російського окупаційного режиму на неї.

Бібліографічні посилання

- Аналітичний звіт за підсумками опитування "Війна, мир, перемога, майбутнє"*. (2023, Липень 28). ОПОРА. <http://surl.li/hqtbrs>
- Бевз, Т. (2023). Утвердження національної та громадянської ідентичності в умовах війни. О. О. Рафальський, О. М. Майборода (Ред.). В *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни* (с. 268–299). Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Близько двох третин українських жінок, які знаходяться за кордоном, мають намір повернутися в Україну*. (2023, Листопад 23). Слово про слово. <http://surl.li/drwqhb>
- Від початку нападу росії на Україну з-за кордону повернулися 167 тисяч українців*. (2022, Березень 09). Укрінформ. <http://surl.li/qwfkac>
- 89% молодих українців вірять в обнадійливе майбутнє держави – опитування*. (2023, Вересень 28). Chas.News. <http://surl.li/hdxmqk>
- Гардінг, Л. (2023). *Вторгнення. За лаштунками кривавої війни росії та боротьби України за виживання*. Харків: Віват.
- Голдер, М. (2024, Січень 05). *Вторгнення росії має на меті стерти українську культурну ідентичність*. Texty.org.ua. <http://surl.li/eeokkd>
- Горбулін, В. (Ред.). (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
- Горелов, Д., & Корнієвський, О. (2015). *Волонтерський рух: світовий досвід та українська громадянська практика: аналіт. доп.* Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
- Горностай, П. (2015). Громадянська ідентичність українців та її еволюція. *Проблеми політичної психології. Збірник наукових праць*, 2(16), 98–111. <http://surl.li/ozzxik>
- Грушецький, А. (2024). Динаміка готовності до територіальних поступок та ставлення до окремих пакетів мирних домовленостей. *Київський міжнародний інститут соціології*. <http://surl.li/hxfwne>
- Дембіцький, С. (Ред.). (2023). *Соціологічний моніторинг "Українське суспільство" після 16 місяців війни*. Національна академія наук України. <http://surl.li/npxhpi>
- День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни*. (2024, Серпень 22). Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва. <http://surl.li/xmxaib>
- Джерела інформації про війну*. (2024, Квітень 18). Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва. <http://surl.li/ayyoph>

- Динаміка ставлення українців до незалежності та свята Дня Незалежності (2013–2023 роки).* (2023). Київський міжнародний інститут соціології. <http://surl.li/vehwdq>
- Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості.* (2016). Центр Разумкова. <http://surl.li/qorpbga>
- Ідентичність громадян України: тенденції змін.* (2023). Центр Разумкова. <http://surl.li/qwhimt>
- Ідентичність громадян України: тенденції змін.* (2024). Центр Разумкова. <http://surl.li/pakdqf>
- Клочко, С. (2023, Липень 20). Волонтерський рух в Україні. Звідки він взявся. *0629.com.ua. Сайтміста Маріуполя.* <http://surl.li/xkdzfp>
- Козачук, М. (2016). Нові види волонтерства в Україні як відповіді на виклики часу. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право, 29/30, 52–38.*
- Коропатнік, І., Микитюк, М., & Петков, С. (2023). *Український національний спротив (рух опору, партизанський рух) під час Українсько-російської війни: історична ретроспектива українського руху опору, український рух опору у період 2014–2021, український рух спротиву у період 2022–2023, нормативно-правове забезпечення.* Київ: ВД "Професіонал".
- Котигоренко, В. (Ред.). (2023). *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі.* Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Матяж, М. (2017, Жовтень 14). Українське волонтерство – явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом. *Укрінформ.* <http://surl.li/zlsef>
- Назарова, Є. (2022, Травень 27). Про рух опору на окупованих територіях: у чому він проявлявся і які наслідки. *Радіо Свобода.* <http://surl.li/ssjlzo>
- Нарешті майже всі стали українцями: дуже показове опитування щодо мови та ідентичності.* (2023, Січень 10). *Texty.org.ua.* <http://surl.li/mzvunw>
- Панчук, М., & Рябчук, М. (2016). Національно-громадянські ідентичності та ціннісні орієнтації мешканців Галичини. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2(82), 201–251.*
- Плохій, С. (2023). *Російсько-українська війна: повернення історії.* Київ: Клуб Сімейного Дозвілля.
- Показники національно-громадянської української ідентичності.* (2022, Серпень 16). Київський міжнародний інститут соціології. <http://surl.li/mdkyfx>
- Портников, В. (2022, Жовтень 20). Війна – вона заради ідентичності. *Збруч.* <https://zbruc.eu/node/113496>
- Портников, В. (2023, Лютий 25). Як війна формує українську ідентичність – есей з книги "Воєнний стан". *Forbes Ukraine.* <http://surl.li/qqonkr>
- Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України № 2834-IX (2022) (Україна). <http://surl.li/tgtqyb>
- Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів

з її реалізації у 2023–2025 роках. Постанова Кабінету Міністрів України № 1322 (2023) (Україна). <http://surl.li/idrahm>

Рашисти не приховують наміру геноциду українців – Снайдер. (2023, Вересень 11). Багнет. <http://surl.li/ofpnds>

Резнік, О. (2022, Липень 24). Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців. Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва. <http://surl.li/dlxnax>

Розумний, М. (2020, Лютий 26). Війна за ідентичність. *ESPRESSO.TV*. <http://surl.li/bfefac>

76% українських біженців, які проживають за кордоном, мають намір повернутися додому. (2023, Серпень 17). Суспільне Медіа. <http://surl.li/zifuoh>

46% школярів з тимчасово окупованої частини Запорізької області обрали вивчати українську мову. (2023, Вересень 31). Детектор медіа. <http://surl.li/vuunio>

Соціально-політичні орієнтації та проблеми мобілізації в Україні – загальнонаціональне опитування. (2024, Березень 21–27). Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва. <https://is.gd/k9AONx>

Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: уявлення про патріотизм та майбутнє України. (2023, Серпень 16–20). Рейтинг. <https://v.gd/UDuCnd>

Ставлення українців до державних свят. (2024, Березень 07). Київський міжнародний інститут соціології. <https://is.gd/0Vy4gH>

Степико, М. (2017). *Загальноукраїнська ідентичність – головний об'єкт гібридної війни Росії проти України.* Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

Судин, Д. (2022, Серпень 24). Як війна вплинула на нашу ідентичність, пам'ять та цінності. *Тиждень*. <https://is.gd/SdLD3H>

Українці частіше відчують сум і страх, коли думають про державу – опитування. (2024, Лютий 19). *Gazeta.ua*. <https://is.gd/u7RcSM>

Фукуяма, Ф. (2020). *Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості.* Київ: Наш Формат.

Швець, Л. (2023, Грудень 02). Частування для росіян – у Сімферополі дівчата отруїли 35 окупантів. *Новини.LIVE*. <https://is.gd/QiMSOd>

Шевчук, К. (2023, Грудень 05). Число дня: скільки коштів задонатили українці від початку повномасштабного вторгнення. *Мета*. <https://is.gd/RNbHlo>

Як в Україні проходили президентські вибори 2014 р. (2018, Вересень 19). РБК-Україна. <https://is.gd/YsYyBa>

The Ukrainian People on the Current Crisis. (2015, Березень 09). Київський міжнародний інститут соціології. <https://is.gd/vOA9SC>

References

Analitychnyi zvit za pidsumkamy opytuvannia "Viina, myr, peremoha, maibutnie". [Analytical report on the results of the survey 'War, Peace, Victory, Future']. (2023, Липень 28). ОПОРА. <http://surl.li/hqtbrs> [in Ukrainian].

- Bevz, T. (2023). Utverdzhennia natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti v umovakh viiny [Reaffirming national and civic identity in times of war]. O. O. Rafalskyi, O. M. Maiboroda (Red.). V *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 268–299). Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. ghb,hfnb rhfgr [in Ukrainian].
- Blyzko dvokh tretyn ukrainskykh zhinok, yaki znakhodiatsia za kordonom, maiut namir povernutysia v Ukrainu* [About two-thirds of Ukrainian women abroad intend to return to Ukraine]. (2023, Lystopad 23). <http://surl.li/drwqhb> [in Ukrainian].
- Vid pochatku napadu rosii na Ukrainu z-za kordonu povernulysia 167 tysiach ukraintsiv* [Since the beginning of Russia's attack on Ukraine, 167,000 Ukrainians have returned from abroad]. (2022, Berezen 09). Ukrinform. <http://surl.li/qwfkac> [in Ukrainian].
- 89% molodykh ukraintsiv viriat v obnadiiylve maibutnie derzhavy – opytuvannia* [89% of young Ukrainians believe in a hopeful future for the country - poll]. (2023, Veresen 28). Chas.News. <http://surl.li/hdxmqk> [in Ukrainian].
- Harding, L. (2023). *Vtorhnennia. Za lashtunkamy kryvavoi viiny rosii ta borotby Ukrainy za vyzhyvannia* [Invasion. Behind the scenes of Russia's bloody war and Ukraine's struggle for survival]. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
- Holder, M. (2024, Sichen 05). *Vtorhnennia rosii maie na meti sterty ukrainsku kulturnu identychnist* [Russian invasion aims to erase Ukrainian cultural identity]. Texty.org.ua. <http://surl.li/eeokkd> [in Ukrainian].
- Horbulin, V. (Red.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [Global hybrid war: the Ukrainian front]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [in Ukrainian].
- Horielov, D., & Korniiievskyi, O. (2015). *Volonterskyi rukh: svitovy dosvid ta ukrainska hromadianska praktyka: analit. dop* [Volunteer movement: international experience and Ukrainian civic practice]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [in Ukrainian].
- Hornostai, P. (2015). Hromadianska identychnist ukraintsiv ta yii evoliutsiia [Civic identity of Ukrainians and its evolution]. *Problemy politychnoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats*, 2(16), 98–111. <http://surl.li/ozzxik> [in Ukrainian].
- Hrushetskyi, A. (2024). Dynamika hotovnosti do terytorialnykh postupok ta stavlennia do okremykh paketiv myrnykh domovlenostei [Dynamics of readiness for territorial concessions and attitudes towards certain peace agreements]. *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologhii*. <http://surl.li/hxfwne> [in Ukrainian].
- Dembitskyi, S. (Red.). (2023). *Sotsiologhichni monitorynh "Ukrainske suspilstvo" pislia 16 misiatsiv viiny* [Sociological monitoring 'Ukrainian society' after 16 months of war]. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. <http://surl.li/nxnpxi> [in Ukrainian].
- Den Nezalezhnosti Ukrainy: tsinnist derzhavy, zghurtovanist ta volonterstvo pid chas viiny* [Independence Day of Ukraine: the value of the state, cohesion and volunteering during the war]. (2024, Serpen 22). Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Ilka Kucheriva. <http://surl.li/xmxaib> [in Ukrainian].
- Dzherela informatsii pro viinu* [Sources of information about the war]. (2024, Kviten 18). Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Ilka Kucheriva. <http://surl.li/ayyoph> [in Ukrainian].
- Dynamika stavlennia ukraintsiv do nezalezhnosti ta sviata Dnia Nezalezhnosti (2013–2023 roky)* [Dynamics of Ukrainians' attitudes towards independence and the Independence

Day holiday (2013–2023)]. (2023). Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologhii. <http://surl.li/vehwdq> [in Ukrainian].

Identychnist hromadian Ukrainy v novykh umovakh: stan, tendentsii, rehionalni osoblyvosti [Identity of Ukrainian citizens in the new environment: state, trends, regional peculiarities]. (2016). Tsentrazumkova. <http://surl.li/qopbga> [in Ukrainian].

Identychnist hromadian Ukrainy: tendentsii zmin [Identity of Ukrainian citizens: trends of change]. (2023). Tsentrazumkova. <http://surl.li/qwhimt> [in Ukrainian].

Identychnist hromadian Ukrainy: tendentsii zmin [Identity of Ukrainian citizens: trends of change]. (2024). Tsentrazumkova. <http://surl.li/pakdqf> [in Ukrainian].

Klochko, S. (2023, Lypen 20). Volonterskyi rukh v Ukraini. Zvidky vin vziavsia [Volunteer movement in Ukraine. Where did it come from]. *0629.com.ua. Sait mista Mariupolia*. <http://surl.li/xkdzfp> [in Ukrainian].

Kozachuk, M. (2016). Novi vydy volonterstva v Ukraini yak vidpovid na vyklyky chasu [New types of volunteering in Ukraine as a response to the challenges of the times]. *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiologhii. Pravo, 29/30, 52–38* [in Ukrainian].

Koropatnik, I., Mykytiuk, M., & Pietkov, S. (2023). *Ukrainskyi natsionalnyi sprytyv (rukh oporu, partyzanskyi rukh) pid chas Ukrainsko-rosiiskoi viiny: istorychna retrospektyva ukrainskoho rukhu oporu, ukrainskyi rukh oporu u period 2014–2021, ukrainskyi rukh sprytyvu u period 2022–2023, normatyvne-pravove zabezpechennia* [Ukrainian national resistance (resistance movement, partisan movement) during the Ukrainian-Russian war: historical retrospective of the Ukrainian resistance movement, Ukrainian resistance movement in the period 2014–2021, Ukrainian resistance movement in the period 2022–2023, regulatory and legal support]. Kyiv: VD "Profesional" [in Ukrainian].

Kotyhorenko, V. (Red.). (2023). *Dialektyka natsionalno-hromadianskoho i etnichnoho v ukrainskomu sotsiumi* [Dialectic of the national-civil and ethnic in Ukrainian society]. Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Matiazh, M. (2017, Zhovten 14). Ukrainske volonterstvo – yavyshe unikalne. Yomu zavdiachuiemo suverenitetom [Ukrainian volunteerism is a unique phenomenon. We owe our sovereignty to it]. *Ukrinform*. <http://surl.li/zlsesf> [in Ukrainian].

Nazarova, Ye. (2022, Traven 27). Pro rukh oporu na okupovanykh terytoriiakh: u chomu vin proiavliavsia i yaki naslidky [About the resistance movement in the occupied territories: how it manifested itself and what are its consequences]. *Radio Svoboda*. <http://surl.li/ssjlzo> [in Ukrainian].

Nareshti maizhe vsi staly ukrainsiamy: duzhe pokazove opytuvannia shchodo movy ta identychnosti [Finally, almost everyone has become Ukrainian: a very revealing survey on language and identity]. (2023, Sichen 10). Texty.org.ua. <http://surl.li/mzvunw> [in Ukrainian].

Panchuk, M., & Riabchuk, M. (2016). Natsionalno-hromadianski identychnosti ta tsinnisni oriantatsii meshkantsiv Halychyny [National and civic identities and value orientations of the inhabitants of Galicia]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2(82), 201–251* [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2023). *Rosiisko-ukrainska viina: povernennia istorii* [The Russian-Ukrainian war: the return of history]. Kyiv: Klub Simeinoho Dozvillia [in Ukrainian].

- Pokaznyky natsionalno-hromadianskoï ukrainskoï identychnosti* [Indicators of national and civic Ukrainian identity]. (2022, Serpen 16). Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii. <http://surl.li/mdkyfx> [in Ukrainian].
- Portnykov, V. (2022, Zhovten 20). Viina – vona zarady identychnosti [War is for the sake of identity]. *Zbruch*. <https://zbruc.eu/node/113496> [in Ukrainian].
- Portnykov, V. (2023, Liutyi 25). Yak viina formuie ukrainsku identychnist – esei z knyhy "Voiennyi stan" [How war shapes Ukrainian identity – an essay from the book Martial Law]. *Forbes Ukraine*. <http://surl.li/qqonkp> [in Ukrainian].
- Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoï natsionalnoi ta hromadianskoï identychnosti [On the basic principles of state policy in the field of strengthening Ukrainian national and civic identity]. Zakon Ukrainy № 2834-IX (2022) (Ukraina). <http://surl.li/tgtqyb> [in Ukrainian].
- Pro skhvalennia Stratehii utverdzhennia ukrainskoï natsionalnoi ta hromadianskoï identychnosti na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2023–2025 rokakh [On the approval of the Strategy for the Strengthening of Ukrainian National and Civic Identity until 2030 and the approval of an operational plan for its implementation in 2023–2025]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1322 (2023) (Ukraina). <http://surl.li/idrahm> [in Ukrainian].
- Rashysty ne prykhovuiut namiru henotsydu ukrainsiv – Snaider* [Snyder: Nazis do not hide their intention to genocide Ukrainians]. (2023, Veresen 11). Bahnet. <http://surl.li/ofpnds> [in Ukrainian].
- Reznik, O. (2022, Lypen 24). Kolektyvna identychnist za umov viiny: vid kompleksu menshovartosti do natsii peremozhtsiv [Collective Identity in Wartime: From Inferiority Complex to the Nation of Victors]. *Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Ilka Kucheriva*. <http://surl.li/dlxnax> [in Ukrainian].
- Rozumnyi, M. (2020, Liutyi 26). Viina za identychnist [The war for identity]. *ESPRESO.TV*. <http://surl.li/bfefac> [in Ukrainian].
- 76% ukrainskykh bizhentsiv, yaki prozhyvaiut za kordonom, maiut namir povernutysia dodomu* [76% of Ukrainian refugees living abroad intend to return home]. (2023, Serpen 17). Suspilne Media. <http://surl.li/zifuoh> [in Ukrainian].
- 46% shkolariv z tymchasovo okupovanoi chastyny Zaporizkoï oblasti obraly vyvchaty ukrainsku movu* [46% of schoolchildren from the temporarily occupied part of Zaporizhzhia region chose to study Ukrainian]. (2023, Veresen 31). Detektor media. <http://surl.li/vuunio> [in Ukrainian].
- Sotsialno-politychni orientatsii ta problemy mobilizatsii v Ukraini – zahalnonatsionalne opytuvannia* [Socio-political orientations and mobilisation problems in Ukraine - a nationwide survey]. (2024, Berezen 21–27). Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Ilka Kucheriva. <https://is.gd/k9AONx> [in Ukrainian].
- Sotsiologichne doslidzhennia do Dnia Nezalezhnosti: uiavlennia pro patriotyzm ta maibutnie Ukrainy* [Sociological survey dedicated to the Independence Day: perceptions of patriotism and the future of Ukraine]. (2023, Serpen 16–20). Reitynh. <https://v.gd/UDuCnd> [in Ukrainian].

- Stavlennia ukraintsiv do derzhavnykh sviat* [Attitudes of Ukrainians towards public holidays]. (2024, Berezen 07). Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologhii. <https://is.gd/0Vy4gH> [in Ukrainian].
- Stepyko, M. (2017). *Zahalnoukrainska identychnist – holovnyi ob'ekt hibrydnoi viiny Rosii proty Ukrainy* [All-Ukrainian identity is the main object of Russia's hybrid war against Ukraine]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [in Ukrainian].
- Sudyn, D. (2022, Serpen 24). Yak viina vplynula na nashu identychnist, pamiat ta tsinnosti [How the war has affected our identity, memory and values]. *Tyzhden*. <https://is.gd/SdLD3H> [in Ukrainian].
- Ukrajntsi chastishe vidchuvaiut sum i strakh, koly dumaiut pro derzhavu – opytuvannia* [Ukrainians are more likely to feel sadness and fear when thinking about the state – poll]. (2024, Liutyi 19). Gazeta.ua. <https://is.gd/u7RcSM> [in Ukrainian].
- Fukuiama, F. (2020). *Identychnist. Potreba v hidnosti y polityka skryvdzhenosti* [Identity The need for dignity and the politics of offence]. Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
- Shvets, L. (2023, Hruden 02). Chastuvannia dlia rosiian – u Simferopoli divchata otruiyly 35 okupantiv [Treats for Russians – in Simferopol, girls poisoned 35 occupiers]. *Novyny. LIVE*. <https://is.gd/QiMSOd> [in Ukrainian].
- Shevchuk, K. (2023, Hruden 05). Chyslo dnia: skilky koshtiv zadonatyly ukrajntsi vid pochatku povnomasshtabnoho vtornnennia [Number of the day: how much money Ukrainians have donated since the beginning of the full-scale invasion]. *Meta*. <https://is.gd/RNbHlo> [in Ukrainian].
- Yak v Ukraini prokhodyly prezydentski vybory 2014 r.* [How the 2014 presidential elections were held in Ukraine]. (2018, Veresen 19). RBK-Ukraine. <https://is.gd/YsYyBa> [in Ukrainian].
- The Ukrainian People on the Current Crisis*. (2015, Berezen 09). Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologhii. <https://is.gd/vOA9SC>

Стаття надійшла до редакції 20.09.2024